

JAROSŁAW ŁUCZYŃSKI
Toruń

Problem datacji map Polski Gerarda de Jode z drugiej połowy XVI wieku

Zarys treści. Artykuł dotyczy analizy treści map Polski Gerarda de Jode ukazujących się w jego atlasach i samoistnych z drugiej połowy XVI wieku. Badania przeprowadzono stosując trzy metody analityczne: graficzną – analizę siatki zniekształceń; porównawczą – analizę treści hydrograficznej oraz lingwistyczną – stosując tablice synoptyczne. Uzyskane wyniki pozwoliły na uściślenie datacji poszczególnych map oraz ustalenie zależności filiacyjnych.

Słowa kluczowe: Gerard de Jode, mapy Polski z XVI w., datacja mapy, filiacja map

1. Wstęp

Artykuł jest poświęcony analizie treści map Polski Gerarda de Jode, ukazujących się w jego atlasach i samoistnych, z drugiej połowy XVI wieku¹. Szczegółowe badania zostały przeprowadzone następującymi trzema metodami:

- metodą graficzną, polegającą na wykorzystaniu siatki zniekształceń i porównaniu zniekształceń układu współrzędnych tych samych obszarów na badanych mapach; podobne zniekształcenia wskazują na filiacje między badanymi mapami;

- metodą porównawczą treści hydrograficznej, tj. przez porównanie tych samych charakterystycznych obiektów hydrograficznych na różnych mapach, głównie linii wybrzeża Bałtyku oraz przebiegu głównych rzek;

- metodą lingwistyczną, z wykorzystaniem tablic synoptycznych – poprzez porównywanie poszczególnych wariantów nazw obiektów geo-

graficznych znajdujących się na badanych mapach.

Wzajemne uzupełnianie się wyników badań pozwoliło na uściślenie datacji poszczególnych map oraz ustalenie zależności filiacyjnych.

2. Działalność kartograficzna Gerarda de Jode

Gerard de Jode (ok. 1509–1591) rozpoczął swoją działalność zawodową dość późno, gdyż dopiero po przybyciu do Antwerpii w 1550 r. Na początku pracował jako sztycharz, wykonując tablice dla innych autorów map (m.in. J. Gastaldiiego i A. Orteliusza)². Pierwsze samodzielnie wykonane przez niego mapy zaczęły się pojawiać ok. 1570 r., kiedy rozpoczęto przygotowania do wydania atlasu³. Atlas Gerarda de Jode pod tytułem *Speculum Orbis Terrarum*, który ukazał się w 1578 r.⁴, był wzorowany na atlasie wydanym przez Orteliusza w roku 1570⁵. Wywołało to poważny spór między dwoma wydawcami, przez co Orteliusz zażądał od swojego konkurenta wycofania z rynku jego atlasu⁶. Atlas G. de Jode jest szczególnym osiągnięciem w dziejach

² R.A. Skelton, *Bibliographical note*, w: G. de Jode, *Speculum Orbis Terrarum*, Antwerpen 1578 (faksymile Amsterdam 1965), s. V–VI; por. J. Szafarski, *Zarys kartografii*, wyd. 2, Warszawa 1965, s. 88; L. Kublin, B. Majewska, M. Tomaszewska, *Mapy ziem polskich kartografów niderlandzkich XVI i XVII w.*, „Studia i Materiały z Historii Kartografii” t. 7, Warszawa 1987, s. 226; M. Sirko, *Zarys historii kartografii*, Lublin 1999, s. 114–115.

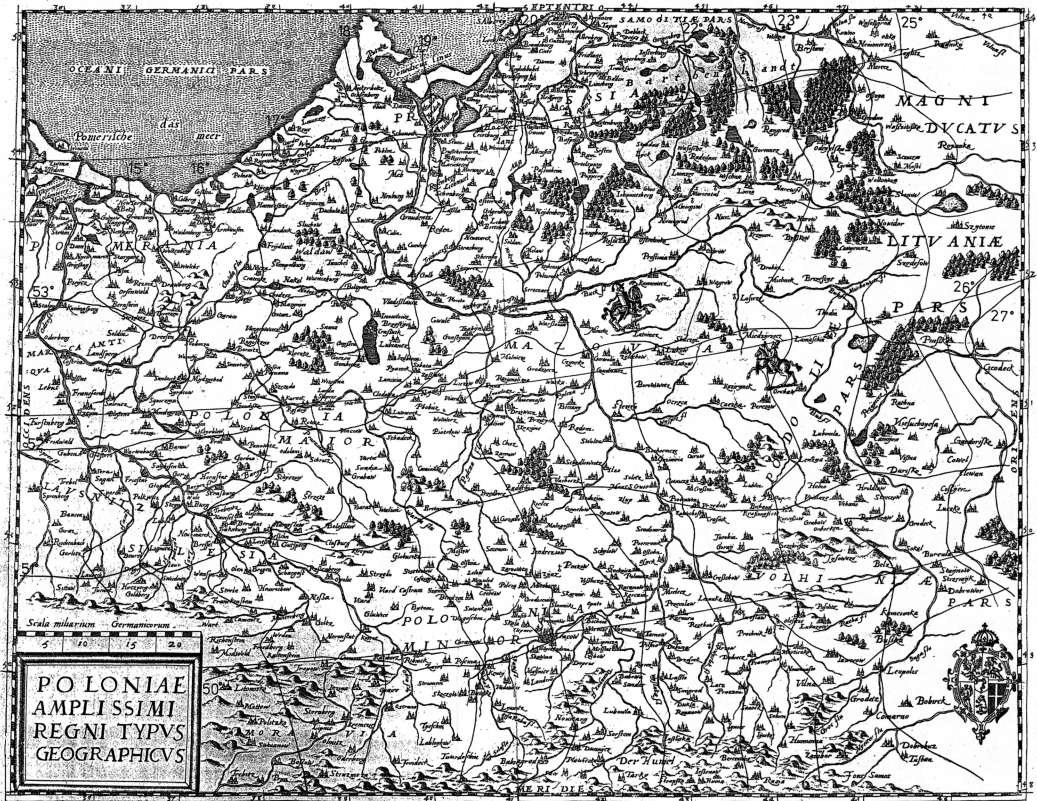
³ W. Kret, *Katalog dawnych map Rzeczypospolitej Polskiej w Kolekcji Emeryka Hutten Czapskiego i w innych zbiorach*, t. 1, *Mapy XV–XVI wieku*, Wrocław 1978, s. 118.

⁴ *Zwierciadło Świata* (tłum. J.L.).

⁵ Wg wielu znawców tematu Gerard de Jode miał „niewolniczo” niemalże powielić atlas Orteliusza, jednak badania nad mapami Polski wskazały, że nie jest to w pełni prawdą. Teza ta może być trafna jedynie w odniesieniu do koncepcji i doboru treści. Por. W. Kret, *Katalog dawnych map*, s. 49 i 129.

⁶ Tamże.

¹ Artykuł powstał w wyniku badań nad kartografią staropolską, których owocem jest praca doktorska pt. *Wkład kartografii ziem Rzeczypospolitej, od XVI do połowy XVIII w., w rozwój kartografii Europy*. Rozprawa ta została napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. Stanisława Alexandrowicza, któremu składam serdeczne podziękowania za cenne krytyczne uwagi, bez których nie mogłaby ona powstać.

Ryc. 1. Mapa Polski Gerarda de Jode z 1578 r. z naniesioną siatką zniekształceń
Fig. 1. The map of Poland by Gerard de Jode from 1578, with distortion grid

kartografii, bowiem dawał on nowy pogląd na niektóre, mało znane ziemie europejskie; m. in. zamieszczono tu w miarę poprawną mapę Skandynawii, której kartowanie sprawiało wiele problemów⁷. Atlas ten zawiera 84 mapy na 65 kartach⁸. W 1593 r. miało miejsce drugie – pośmiertne wydanie atlasu przez Cornelisa, syna Gerarda. Zostało ono uzupełnione o nowe mapy⁹. Mapy, obejmujące ziemie Polski, znajdowały się w drugiej części atlasu. W wydaniu z 1578 r. część II atlasu, oprócz mapy Polski zawierała także wizerunki Prus według Henryka Zella, Liwonii (Inflant) według Joannesa Portantiusa oraz Śląska wg Martina Helwiga¹⁰. Na-

tomiast w wydaniu z 1593 roku zamieszczono mapy Prus według Kaspra Hennebergera oraz mapę Księstwa Oświęcimskiego i Zatorskiego wg Stanisława Porębskiego¹¹.

3. Atlasowa mapa Polski G. de Jode wydana w 1578 r.

Atlasową mapę Polski z pierwszego wydania atlasu, znaną pod datą 1578¹², przygotowywano od 1560 r.¹³; w 1573 r. była już gotowa. Mapy

⁷ Podobnie jak poprzednie mapy, te również mają być kopiami z następnych wydań atlasów Orteliusza. Kwestia ta wymaga jednak odrębnego studium. Zob. C. Koeman, *Atlantes*, s. 209–212.

⁸ *POLONIAE AMPLISSIMI REGNI TYPVS GEOGRAPHICVS* (Obraz geograficzny wielce rozległego Królestwa Polskiego, tłum. J.Ł.), miedzioryt. wym. 385×495 mm, skala ok. 1:1 800 000; por. *Imago Poloniae, Dawna Rzeczpospolita na mapach, dokumentach i starodrukach w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego*, t. 2, poz. K 74/1, Warszawa 2002, s. 162 (zmniejszona reprodukcja).

⁹ Wg Mikołaja Dzikowskiego pod datą 1569/1570 znany jest prototyp atlasu G. de Jode; por. M. Dzikowski, *Katalog atlasów Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie ze szczególnym uwzględnieniem zbioru J. Lelewela i map Polski*, Wilno 1940, poz. 13, s. 14–17.

⁷ M. Sirko, *Zarys historii*, s. 115.

⁸ G. de Jode, *Speculum Orbis Terrarum*, Antwerpen 1578, (faksymile Amsterdam 1965); por. R.A. Skelton, *Bibliographical note*; C. Koeman, *Atlantes Neerlandici. Bibliography*, vol. 2, Amsterdam 1969, s. 206–209.

⁹ Zob. W. Kret, *Katalog*, poz. 57–63 EHC, s. 47–49.

¹⁰ Wg W. Kreta mapy te są kopiami prac Orteliusza z atlasu wydanego w 1570 r.; por. W. Kret, *Katalog*, s. 49.

Speculum były rytowane przez Jana i Lucasa van Deutecum. Mapa Polski z 1578 r. jest nieco odmienna od mapy datowanej na rok 1576. Różnice występują w linii brzegowej Bałtyku oraz obrazie terytorium Prus. Nieco odmienny jest także zasięg mapy. Na zachodzie obejmuje ona cały Zalew Szczeciński. Na południu znalazło się jeszcze kilka miejscowości z terenu Słowacji oraz całe obszary źródłkowe Wisły i Odry. Mapę wykonano w skali ok. 1:1 800 000, w odwzorowaniu sercowym (wskazuje to na wykorzystanie mapy Niemiec Chrystiana Sgrootena z 1565 r.¹⁴). Widoczne są na niej tylko trzy równoleżniki: 50°, 52° i 54° N¹⁵.

Analizując siatkę zniekształceń mapy Polski Gerarda de Jode z 1578 r. (ryc. 1) widzimy, że Wielkopolska została przesunięta na zachód względem sąsiednich ziem. Szczególnie dotyczy to obszaru położonego na południe od równoleżnika 52° N. Zniekształcenia występują na całym obszarze mapy. Lokalnie, podobnie jak na mapach wcześniejszych, występują przesunięcia pojedynczych miejscowości lub ich grup (przesuniętych w tym samym kierunku). W tych miejscach widoczne są „języki”, jakie tworzą zniekształcone południki. Przebieg równoleżników siatki zniekształceń jest zbliżony do równoleżników wrytowanych na badanej mapie. Znacznie zmniejszeniu uległ tylko obszar między południkami 25° i 27° E, w dorzeczu Prypeci (okolice Pińska). Jest to celowy zabieg autora, aby zmniejszyć do minimum niewykorzystaną część powierzchni mapy. Dzięki temu pojawiły się fragmenty południków 26° i 27° E. Wyraźnie widoczne jest tu przesunięcie Dawidgródka i Pińska wzdłuż Prypeci ku zachodowi. Na mapie Polski Gerarda de Jode z 1578 r. możemy doszukać się analogii do *Polonii* Wacława Grodeckiego. Są to charakterystyczne przesunięcia treści w postaci „języków”, rozciągniętych wzdłuż dorzecza Narwi i środkowej Wisły. Identyfikacyjnie rozszerzona została północno-wschodnia część Mazowsza. Siatka zniekształceń obu map wygląda podobnie na ob-

szarze Prus Królewskich i na Kujawach. Różnice widzimy natomiast na bogatszych w treść terenach Pomorza Zachodniego i Śląska¹⁶. Na mapie brakuje obszarów przejściowych w postaci litery „S” charakterystycznych dla poprzednich opracowań¹⁷. Zachodzi prawdopodobieństwo, że Gerard de Jode nie dokonał mechanicznej kompilacji, lecz mapa uległa przeredagowaniu i poprawieniu. Najprawdopodobniej materiałem źródłowym do narysowania sieci osadniczej przez Gerarda de Jode była mapa Wacława Grodeckiego z 1562 r. lub w redakcji Abrahama Orteliusza z 1570 r.. Sieć rzeczna w porównaniu z poprzednimi mapami została wzbogacona, głównie w dorzeczu Wisły. W górnej części jest ona niemal identyczna jak u W. Grodeckiego, podobnie poniżej Krakowa. Jednak rzeki Wisłoka i San z Wisłokiem zostały wzbogacone o bezimienne dopływy. Między Sandomierzem a ujściem Pilicy widzimy dodatkowo trzy bezimienne, lewe dopływy (Opatówka, Kamienna lub Iłzanka i Radomka). Wieprz również został wzbogacony o kilka nowych bezimiennych dopływów. Zmieniony został obszar źródłkowy Bugu; pojawiła się rzeka o niejasnej nazwie *Groc fl.* Jednocześnie obraz tego fragmentu mapy uległ całkowitemu zniekształceniu. Źródła Bugu zostały przesunięte na zachód, wskutek czego Bug płynie tu przez Lwów. Poniżej Kamionki Buskiej przebieg Bugu jest zbliżony do rysunku na mapie Grodeckiego; podobnie zbliżony jest obraz dorzecza Narwi. Wzbogacono o dopływy rzeki Pilicę oraz Wartę i Prosnę. Ujście Styru do Prypeci w okolicach Dawidgródka przypomina obraz z mapy Wacława Grodeckiego. Za Grodeckim powtórzono także nieznane jezioro Sarmackie, z którego wypływa Narew. Można wnioskować, że treść hydrograficzna mapy Gerarda de Jode jest bogatsza niż na mapach jego poprzedników. Może de Jode korzystał z jakiejś wersji mapy Bernarda Wapowskiego¹⁸? Na obszarze źródłkowym Prypeci widzimy również trzy charakterystyczne jeziora w zespole tzw. Jezior Szackich. Występują one już na wcześniejszych mapach.

Gerardowi de Jode były znane oba wydania

¹⁴ *NOVA TOTIUS GERMANIAE*; por. W. Kret, *Katalog dawnych map*, s. 115 (tamże bogata literatura); K. Buczek, *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, „Wiad. St. Służby Geogr.” 1933, nr 2, s. 74.

¹⁵ K. Buczek, *Kartografia polska*, s. 73–76; tenże, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław 1963, s. 34–35; W. Kret, *Katalog*, poz. 50 EHC, s. 44–45; L. Kublin, B. Majewska, M. Tomaszewska, *Mapy ziem*, poz. 145, s. 128–130; *Imago Poloniae*, t. 2, poz. K74/1, s. 162.

¹⁶ Praca nie obejmuje swoim zasięgiem obszaru Śląska. Zagadnienie to wymaga osobnego opracowania; por. R. Wytyczak, *Śląsk w dawnej kartografii. Obraz Śląska na mapach XVI–XVIII wieku w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu*, Wrocław 1998, s. 21.

¹⁷ Są to charakterystyczne zniekształcenia południków, wskazujące na łączenie ze sobą różnych materiałów źródłowych, szczególnie widoczne na mapie Polski Wacława Grodeckiego z 1562 r. i Andrzeja Pograbki z 1570 r.

¹⁸ Na obszarze Śląska widzimy szereg miejscowości o polskim nazewnictwie: *Opolie, Strzelce, Ratiborz, Oleschnicza, Henrichow*. Natomiast na wcześniejszej wydanej mapie Śląska Martina Helwiga dominuje nazewnictwo niemieckie. Wg R. Wytyczaka nazwy te pochodzą z mapy Polski W. Grodeckiego; por. tenże, *Śląsk*, s. 23.

mapy Wacława Grodeckiego: samoistne z roku 1562¹⁹ oraz atlasowe w redakcji Orteliusza z 1570 r. Mapa Wacława Grodeckiego stanowiła więc podstawę dla treści geograficznej, choć za podstawę matematyczną de Jode przyjął układ współrzędnych mapy Niemiec Chrystiana Sgrotena z 1565 r.²⁰ Na mapie Polski z atlasu G. de

Jode mamy 394 miejscowości pochodzące z mapy Grodeckiego (w tym 32 charakterystyczne dla wydania pierwszego i 25 charakterystycznych dla wydania drugiego)²¹. Niewątpliwie więc Gerard de Jode musiał znać mapę z roku 1562, ponieważ dwóch nazw występujących na tej mapie brakuje na mapie atlasowej Orteliusza.

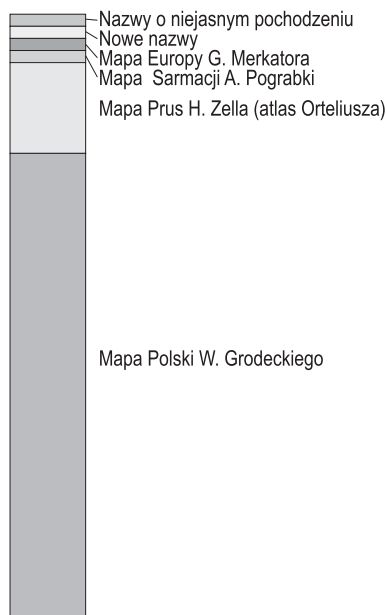
Tab. 1. Nazewnictwo charakterystyczne dla *Polonii* W. Grodeckiego z 1562 roku

Nazwa współczesna	(1562) Polonia, W. Grodecki	(1570) Polonia, Grodecki-Orteliusz	(1578) Polonia, G. de Jode
Biecz	Byecz	Biecz	Byecz
Brześć Kujawski	Brzestye	Brzestie	Brzestye
Chełm	Belno	Chelno	Helno
Chojnice	Choynicza	Choinicza	1.Conitz 2.Choynicza
Dukła	Dukła	Duckła	Dukła
Ilża	Ilza		Ilzo
Kamieńczyk	Kamieniecz	Camienicz	Kamiemecz
Kęty	Kenty	Kenti	Kenty
Kock	Coczko	Cockzo	Caczka
Krasnystaw	Krasnystaw	Krasnistaw	Krassnnystow
Kryłów	Krylon	Krilon	Krylon
Międzyrzec Podlaski	Miedzyrzecz	Miedzirzecz	Miedzyrzecz
Niesuchoże	Nyesuchoyesa	Niesuchojesa	Niesuchoyesa
Odzielsk	Odzyelsko	Odzielsko	Odeyelska
Orzyc	Orziicz	Orsycz	Orzicz
Pacanów	Raczanow	Raczanon	Racznow
Pińczów	Pinczow	Pinzow	Pnizow
Sierpc	Syepcz	Sycorc	Syepcz
Skalbmierz	Skarmierz	Skarmirs	Skarmie
Skrzynno	Skrzinno	Skyzmno	Skrzinne
Sokal	Sokal	Sokail	Sokal
Szeńsk	Szrensno	Szczeko	Scherensco
Ujście	Vsztye	Vstye	Vstzye
Wadowice	Vadowice	Vadonice	Vadowice
Wieluń	Wielun	Wierun	Wielum
Wisłoka	Wysloka	Wisloka	Wyslaka
Wiślica	Vislicza	Vislicza	Visslicza
Wiśnicz	Visnize	Visnicz	Visnize
Wkra	Wkra		Wrkra
Wojślawice	Vislaice	Voulne	Voislaze
Wronki	Wronki	Wroki	Wornky
Żarnów	Zarnow	Zarnou	Zarnaw
Żelechów	Zelechow	Zelechou	Zelechow

¹⁹ Hipotezę tę możemy przyjąć tylko wtedy, gdy odrzucimy przypuszczenie, że G. de Jode i W. Grodecki korzystali z tego samego źródła; por. K. Buczek, *Kartografia*, s. 76.

²⁰ Tamże, s. 74–75

²¹ Zestawienie obejmuje jedynie ziemie Rzeczypospolitej.

Ryc. 2. Pochodzenie nazewnictwa geograficznego na mapie Polski G. de Jode w atlasie z 1578 r.

Fig. 2. The origin of names on the map of Poland by Gerard de Jode in the atlas of 1578

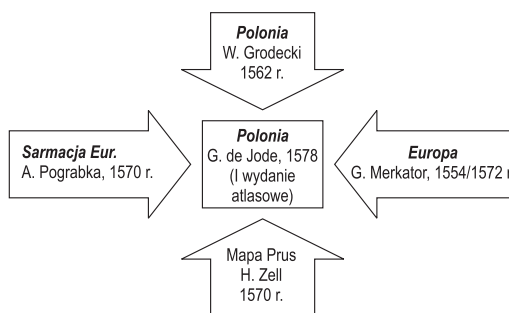
Są to nazwy Itły *Ilza* i rzeki *Wkry Wkra*.

Najbardziej charakterystyczne nazwy dla mapy z I wydania bazylejskiego zestawiono w tabeli 1.

Atlas Gerarda de Jode opiera się głównie na atlasie Abrahama Orteliusza, wobec tego również wykorzystano mapę atlasową Polski. Analizując nazewnictwo geograficzne widzimy, że mapa ta posłużyła do naniesienia poprawek w brzmieniu niektórych nazw.

Obszar Prus Królewskich i Książęcych narysowano na podstawie mapy Henryka Zella zamieszczonej w atlasie Orteliusza z 1570 r.²² Szczególnie jest to widoczne w przypadku sieci wodnej i w rysunku wybrzeża Bałtyku. Z mapy tej pochodzą 74 nazwy geograficzne. Linią styczną dla obu map źródłowych wyznaczają dublety nazw miejscowości: Chojnic (*Conitz, Choynicza*), Tucholi (*Tanchel, Duchula*), Łomży (*Lumzee, Lonza*) i Wąsosza (*Wagischot, Wasosche*).

Materiałem uzupełniającym była mapa Europy Gerarda Merkatora z 1554 roku. lub 1572 roku. Na mapę Polski Gerarda de Jode z tamtej mapy trafiło 8 nazw.

Ryc. 3. Zależności filiacyjne mapy Polski G. de Jode z 1578 r.

Fig. 3. Filiation relations on the map of Poland by Gerard de Jode from 1578

Kilka nazw poprawiono i zapożyczono z mapy Sarmacji Europejskiej Andrzeja Pograbki.

Na *Polonii* Gerarda de Jode znalazło się także 9 nowych nazw: Czersk *Czyrsko*, *Czudnatz*, rzeka *Groc*, Kleparz *Clepars*, Książa *Chioz*, Lutcza *Latz*, *S Georgstal*, *S Mariental*, *Żasław Zasslaw* oraz powstała z połączenia *Rauamoliczna* (Rawa Mazowiecka + Mogielnica)²³.

Na mapie występują także nazwy ziem: Wielkopolska *POLONIA MAIOR*, Małopolska *POLONIA MINOR*, Mazowsze *MAZOVIA*, Prusy *PRVS-SIA*, część Żmudzi *SAMOGITIAE PARS*, część Wielkiego Księstwa Litewskiego *MAGNI DVCA-TVS LITVANIAE PARS*, Ziemia Barcka *Bartbenlandt* (!), które rozmieszczono prawidłowo, natomiast we wschodnim fragmencie mapy ich położenie pozostawia wiele do życzenia. Np. Wołyń *VOLHINIAE PARS* przesunięto zbyt daleko na zachód, Podole pomyłono z Podlasiem *PODOLIAE PARS*.

Rycina 2 pokazuje udział nazw pochodzących z poszczególnych map, wykorzystanych przez G. de Jode, zaś rycina 3 unaocznia zależności filiacyjne jego *Polonii* z 1578 r.

4. Samoistna mapa Polski wydana po 1578 r., znana pod datą 1576 r.

Kolejną z dwóch map generalnych, przedstawiających ziemie polskie, wykonanych przez Gerarda de Jode, jest mapa znana pod datą wydania 1576 r.²⁴ Obejmuje ona obszar między

²³ Część z nich jest widoczna na mapie Niemiec Sgrootena; por. K. Buczek, *Kartografia*, s. 75.

²⁴ *POLONIAE AMPLISSIMI REGNI TYPVS GEOGRAPHICVS* (data wydania 1576 r. przyjęta przez literaturę przedmiotu), miedzioryt, wym. 490×375 mm, skala ok. 1:1 800 000; por. W. Kret, *Katalog*, poz. 49 EHC (reprodukcja nr 14), s. 43–44; L. Kublin, B. Majewska, M. Tomaszewska, *Mapy*, poz. 141, s. 123–124; *Imago Poloniae*, t. 2, poz. K74/2, s. 162.

²² Zmniejszoną reprodukcję mapy zob. E. Jäger, *Prussia-Karten 1542–1810*, Stuttgart 1982, s. 49, kat. poz. 7, s. 252.

Tab. 2. Stosunek map W. Grodeckiego do mapy Polski G. de Jode z 1578 roku

Nazwa współczesna	(1562) Polonia, W. Grodecki	(1570) Polonia, Grodecki-Orteliusz.	(1578) Polonia, G. de Jode
Babia Góra	Babia Gora	Babiagord	Babiagrod
Biskupice	Biskupice	Biscupice	Biscupice
Buremel	Buremla	Burenla	Burenla
Bychawa	Bichawa	Bichawd	Bichaud
Dawidgródek	Grodek	Grodeck	Grodeck
Długoszyn	Długoschyn	Dugloschin	Dlugoschin
Dunajec	Dvnaiecz	Dunayecz	Dunaycz, Dunayecz
Gródek nad Bugiem	Grodek	Grodeck	Grodeck
Hrubieszów	Rubyelzaw	Rubielzaw	Rubielzaw
Kamionka Buska	Kamyonka	Kamionka	Kameionka
Mielnik	Mielnik	Mielnick	Mielnick
Nowy Korczyn	Korczyn	Korczin	Korczin
Nowy Targ	Nowy targ	Nowitarg	Nouitarg
Połaniec	Polaniecz	Polanicz	Polanicz
Przytyk	Prziryk	Przityck	Przityck
Sambor	Sambor	Sanibor	Zanibor
Sandomierz	Sandomiria	Sendomiria	Sendomiria
Sądowa Wisznia	Visna	Vilna	Vilna
Skawa	Skawa	Skaw	Skaw
Słonim	Slonin	Sloniu	Sloniu
Stężycza	Stezycza	Stezicza	Stezicza
Szczebrzeszyn	Sczebreszyn	Szcebreszin	Sczebreszin
Wieprz	Wieprz	Wyfprz	Wysprz
Wojciechów	Votychow	Votiechow	Votichow

Odrą na zachodzie a linią Borysów–Zwiahel na wschodzie oraz rzeką Niemen na północy a Karpatami na południu. Na mapie tej znalazła się dość bogata treść osadnicza i hydrograficzna, z rzadko oznaczonymi lasami. Pod względem techniki wykonania mapa ta jest jedną z najładniejszych map Polski XVI wieku. W dolnym lewym rogu widzimy portret króla Stefana Batorego, z podpisem *STEPHANVS D[EI] G[IRATIA] REX POLONIAE A[NN]O 1576*²⁵. Już na pierwszy rzut oka widzimy, że nie jest ona wierną kopią poprzedniej mapy i nie została wykonana z tych samych płyt²⁶.

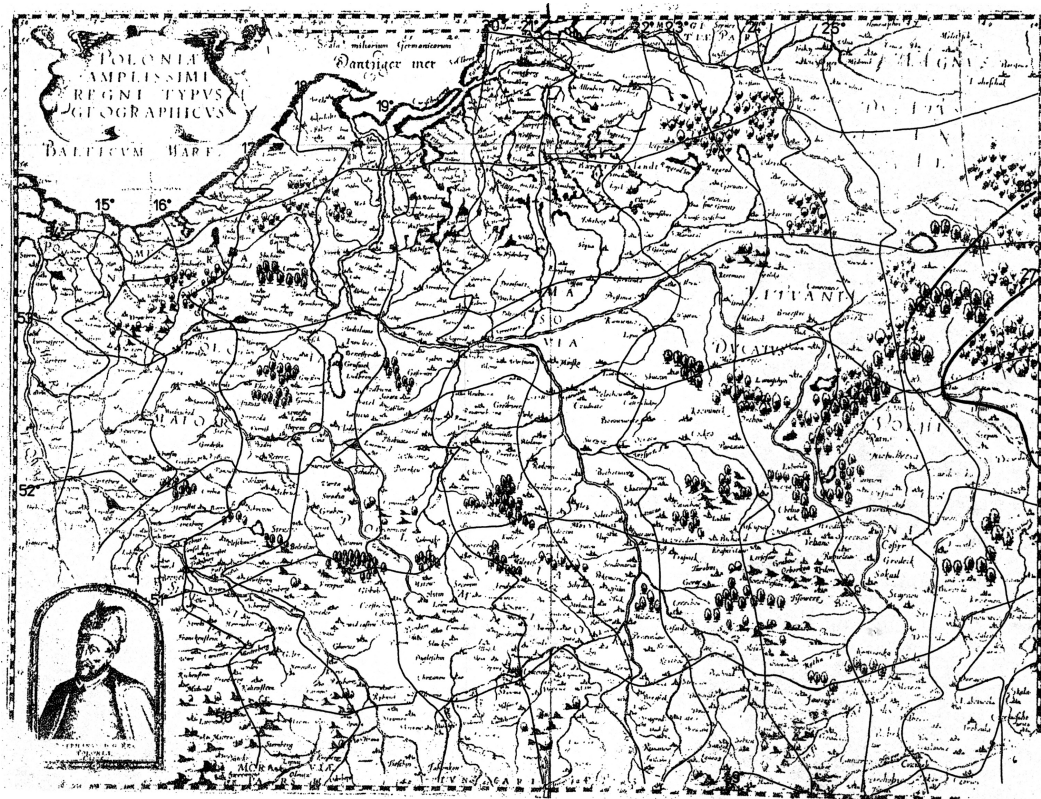
Poddając analizie siatkę zniekształceń mapy Polski Gerarda de Jode z datą 1576 (ryc. 4) widzimy, że w ogólnym zarysie przypomina ona

siatkę zniekształceń mapy atlasowej z 1578 r., co może wskazywać na wykorzystanie tej ostatniej jako podstawowego materiału źródłowego²⁷. Cała Małopolska została poszerzona, natomiast obszar Kujaw uległ zwężeniu. Zniekształcenia obrazu występują na całej powierzchni mapy. Na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz ziem ruskich Korony widoczne są niewielkie przesunięcia treści w kierunku północnym, podobnie jak na mapach poprzednich, wynikiem czego jest pojawienie się fragmentu równoleżnika 49° N, przyjmującego kierunek południowo-zachodni (analogicznie do map Grodeckiego, Pograbki i Grodeckiego-Orteliusza). Tym samym na północno-wschodnim fragmencie mapy zanika wschodnia część równoleżnika 55° N (na mapach poprzedników podobnie wygląda rów-

²⁵ Stefan z Bożej Łaski król Polski, rok 1576 (tłum. J.Ł.); por. *Imago Poloniae*, t. 2, poz. K.74/2, s. 162.

²⁶ Por. W. Kret, *Katalog*, s. 44.

²⁷ O tej ewentualności filiacji omawianych map będzie mowa w dalszej części artykułu.

Ryc. 4. Samoistna mapa Polski G. de Jode wydana po 1578 r. z naniesioną siatką zniekształceń
 Fig. 4. The map of Poland by Gerard de Jode published after 1578, with distortion grid

Tab. 3. Nazwy geograficzne pochodzące z mapy Europy z 1554 lub 1572 r.

Nazwa współczesna	(1554) Europa, G. Merkator	(1562) Polonia W. Grodecki	(1570) Polonia, Grodecki-Orteliusz	(1578) Polonia, G. de Jode
Ankerholtz	Ankerholtz			Ankerholtz
Bledzew	Blesono	Blesow	Blesow	Bleseno
Kraków	Cracow	Cracovia	Cracovia	Cracow
Królewiec	Coninxberg	Regius mons	Regius Mos	Conigsperg
Lidzbark Warmiński	Heilsperg	Heilsporg	Heilsberg	Heilsperg
Międzychód	Pirn	Miedzychod	Miedzichod	Mydzychod, Prin
Oborniki Wielko- polskie	Bornyki	Oborniki	Oborniki	Bornitz
Poniec	Panowicz			Panowitz

noleżnik 56° N). Porównując mapę wykonaną przez Gerarda de Jode w 1578 r., widzimy, że na wschodniej ramce opis szerokości geograficznej został przesunięty ku północy o ok. 1°, względem

ramki zachodniej. Wskazuje to na jej wykonanie w odwzorowaniu sercowym. Znacznemu zwiększeniu uległ obszar między południkami 25° i 26° E, na północ od równoleżnika 52° N,

Tab. 4. Nazwy geograficzne pochodzące z *Sarmacji Europejskiej* A. Pograbki

Nazwa współczesna	(1562) Polonia, W. Grodecki	(1570) Sarmacja Europejska, A. Pograbka	(1570) Polonia, Grodecki- Orteliusz	(1578) Polonia, G. de Jode
Boronecz	Borowecz	Borowiec	Borowecz	Borowiwetz
Bydgoszcz	Bromberg, Bidgostia	Bromberg, Bidgosc	Bidgostia, Broberg	Bromberg, Bildgotz
Góra		Gorka		Gor
Sieraków		Ssirakow		Syracow
Stęszew	Stensow	Stenssow	Stesow	Stenssow
Stokliszki	Toglycz	Toglicz	Toglycz	Toglitz
Strumień		Strumien		Strumein
Wieliczka	Vielyczka salis fodine	Wielicka fodinae	Vielyczka	Vilyczkadina
Wilejka		Vilna		Vilna

Tab. 5. Nazewnictwo geograficzne charakterystyczne dla mapy W. Grodeckiego z atlasu A. Orteliusza 1570 r.²⁸

Nazwa współczesna	(1562) Polonia, W. Grodecki	(1570) Polonia, Grodecki-Orteliusz	(1576) Polonia, G. de Jode
Kłobuck	Globucko	Globuczko	Globuczko
Kock	Coczko	Cockzo	Cockzo
Konin	Conin	Conim	Comin
Kozirynek	Kozirynek	Kozinineck	Kozinineck
Kraśnik	Crasnik	Crasnick	Crasnick
Kryłów	Krylon	Krilon	Krilon
Krzemień	Krzemien	Kzremien	Kzremien
Lanckorona	Landskoruna	Ladskoruna	Ladskoruna
Latowicz	Latoniecz	Latomecz	Latomecz
Margonin	Margonyn	Margony	Margony
Mołodeczno	Modolesch	Modotesch	Modotesch
Nowy Korczyn	Korczyn	Korczin	Korczin
Ogrodzieniec	Ogrodzieniec	Ogrodzienicz	Ogrodzienicz
Pińczów	Pinczow	Pinzow	Pinzow
Połaniec	Polaniecz	Polanicz	Polanicz
Próchnik	Prochink	Prochnick	Prochnick
Raciąż	Ratiunz	Ratiuz	Ratiuz
Sanok	Sanok	Sanock	Sanock
Sądowa Wisznia	Visna	Vilna	Vilna
Skalbmierz	Skarmierz	Skarmirs	Skarmirs
Słomniki	Słomniki	Słoniki	Słoniki
Sochaczew	Sochaczow	Sochiczow	Sochiczow
Sokal	Sokal	Sokail	Sokail
Szreńsk	Szrensko	Szczeko	Szczeko
Wieprz	Wieprz	Wyfprz	Wysprz
Wiśniowiec	Visnowyecz	Visnowiecz	Visnowiecz
Wyszogród	Wyschegrod	Wyschegorod	Wyschegorod
Zbąszyn	Sbunsyn	Sbusin	Sbunsin
Zbuczyn	Sbuczyn	Sbuczin	Sbuczin
Żarnów	Zarnow	Zarnou	Zarnou
Żejmy	Seymy	Seymey	Seymey

²⁸ Nazewnictwo wytypowane sondażowo.

(okolice Pińska). Jest to celowy zabieg autora, aby zmniejszyć do minimum niewykorzystaną część powierzchni mapy.

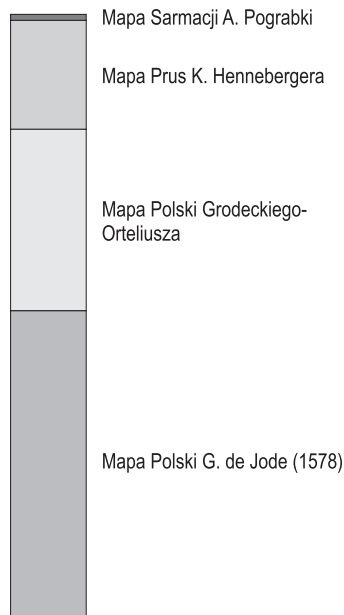
Sieć rzeczna w porównaniu z poprzednią mapą Gerarda de Jode jest prawie identyczna, poza obszarem Prus Książęcych oraz dorzecza Dniestru i Prypeci, ze względu na zmianę zasięgu mapy. W dorzeczu Dniestru widzimy jeszcze nieśmiało oznaczone Jezioro Amadockie, podobnie jak u Grodeckiego łączące Zbrucz z fragmentem jakiejś rzeki (u Grodeckiego oznaczonej jako Słucz wołyńska; Horyń przejął tym samym nazwę Słuczcy). Ujście Styru do Prypeci w okolicach Dawidgródka przypomina obraz z mapy Andrzeja Pograbki.

Nazewnictwo z obszaru Polski, występujące na mapie Gerarda de Jode, w liczbie 553 nazw, generalnie opiera się na poprzedniej mapie tegoż wydawcy. Na podstawie mapy Wacława Grodeckiego, zamieszczonej w atlasie Abrahama Orteliusza z 1570 r. poprawiono 128 nazw (31% z nich występuje już na mapie wcześniejszej). Za pośrednictwem atlasowej *Polonii* (1578 r.) naniesiono jeszcze 38 nowych obiektów geograficznych (7% wszystkich obiektów na mapie).

Nazewnictwo charakterystyczne dla *Polonii* Wacława Grodeckiego w redakcji Abrahama Orteliusza przedstawia tabela 5.

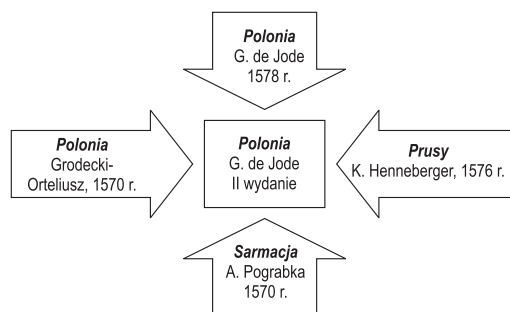
Terytorium Prus narysowano na podstawie nowej mapy Prus Kaspra Hennebergera z 1576 r.²⁹ Wskazuje na to linia brzegowa Morza Bałtyckiego, w tym Półwysep Helski i Mierzeja Wiślana. Analogii można się również doszukać w sieci wodnej, głównie dorzeczy: Pregoly, Łyny, Pasłęki, Drwęcy, rzek Pober i Omulew. Poza tym charakterystyczne dla mapy Prus Hennebergera są: dolny odcinek Wisły z ujściem, bogata delta Niemna, trzy nazwane jeziora (jez. Śniardwy *Spiriding see*, Jezioro Rajgrodzkie *Raygrod see* i *Claus see*). Poza tym na mapie G. de Jode występuje nazewnictwo pochodzące z mapy Prus z 1576 r. (102 nazwy – 18%). Zasięg mapy Prus Hennebergera na południowym wschodzie wyznacza „podwójne położenie” Goniądza (*Goriuncz*, *Conencus siue Gernitz*). Podobnie jak na wcześniejszej mapie Gerarda de Jode, nazwy dzielnic koronnych zostały rozmieszczone prawidłowo. Drobne poprawki wniesiono we wschodniej części mapy. Podlasie nazwano „Księstwem Litwy” (*Litvania Dvcatvs*), poprawio-

²⁹ Por. wydanie fotolitograficzne mapy Prus Kaspra Hennebergera UMK Toruń, sygn. M. 123. Zmniejszoną reprodukcję i wydania z 1576 r. podaje E. Jäger, *Prussia-Karten*, s. 56, poz. kat. 8, s. 252.

Ryc. 5. Pochodzenie nazewnictwa geograficznego na *Polonii* G. de Jode, tzw. 1576

Fig. 5. The origin of names on *Polonia* by Gerard de Jode, so called 1576

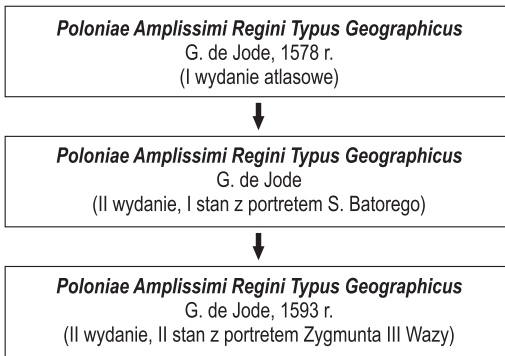
Ryc. 6. Zależności filiacyjne *Polonii* G. de Jode, tzw. 1576 r.

Fig. 6. Filiation relations on *Polonia* by Gerard de Jode, so called 1576

no położenie nazwy Wołynia oraz naniesiono nazwę Rusi Czerwonej (*Rvssia*).

Wykorzystanie jako materiału źródłowego mapy Prus Kaspra Hennebergera z 1576 r. nasuwa szereg kolejnych pytań dotyczących datacji mapy³⁰. Na mapie widnieje wizerunek króla

³⁰ Przyjęto też hipotezę, że mapa ta stanowi fragment mapy Europy, wykonanej przez G. de Jode w 1560 r., zob. L. Kublin, B. Majewska, M. Tomaszewska, *Mapy*, s. 124. Nie mogła ona być fragmentem mapy z 1560, skoro wykorzystano jako materiał źródłowy mapę Prus K. Hennebergera z 1576 roku.

Ryc. 7. Filiacja map Polski Gerarda de Jode
Fig. 7. Filiation of the maps of Poland by Gerard de Jode

polskiego Stefana Batorego, który zasiadał na tronie w latach 1576–1586³¹. Pod portretem mamy datę 1576 r. Nasuwa się pytanie, czy jest to data wydania mapy czy objęcia tronu przez Batorego? W takim razie, czy mapa Prus wydana w tym samym roku mogłaby posłużyć jako źródło? Szereg szczegółów wskazuje na to, że wykorzystano nie mapę Zella, lecz mapę Hennebergera. Porównując treść północnego fragmentu mapy z atlasową mapą Polski autorstwa G. de Jode z 1578 r., widzimy, że do narysowania tej drugiej niewątpliwie wykorzystano mapę Henryka Zella. Dlaczego więc w atlasie nie zamieszczono mapy bardziej aktualnej? Wiadomo, że prace nad wydaniem atlasu rozpoczęto już ok. 1570 r., a płyty były gotowe już w 1573 r.³² Czy jest możliwe, by w atlasie zamieszczano mapę już nieaktualną? Z tego wynika, że mapę tę, dla której przyjęto datę wydania 1576 r., wydano po 1578 r., ale przed 1586 r., a na pewno przed 1593 r., kiedy to mapę tę wydano po raz drugi, lecz z portretem Zygmunta III Wazy, w drugim wydaniu atlasu z 1593 r.³³ Być może przygotowano ją z myślą o włączeniu jej do drugiego wydania atlasu, lecz po śmierci panującego na tronie polskim Stefana Batorego w 1586 r. zmieniono jego wizerunek na inny. Można by przyjąć, że mapa Polski Gerarda de Jode zamieszczona w atlasie z 1578 r. jest wydaniem

pierwszym, mapa z wizerunkiem Batorego i datą 1576 r. jest drugim i uzupełnionym wydaniem, które ukazało się w okresie 1579–1586. Natomiast mapa Polski z wizerunkiem Zygmunta III Wazy z roku 1593 jest drugim stanem drugiego wydania mapy Polski Gerarda de Jode³⁴.

Podobnie jak w przypadku mapy atlasowej z 1578 r., również analizę samoistnej mapy z datą 1576 zilustrowano diagramem, pokazującym pochodzenie nazewnictwa (ryc. 5) oraz rysunkiem unaczynającym jej zależności filiacyjne (ryc. 6). Z kolei rycina 7 ilustruje filiację wszystkich trzech map Polski Gerarda de Jode.

5. Podsumowanie

Mapy Gerarda de Jode zostały wykonane z wykorzystaniem najbardziej aktualnych i rozpowszechnionych map Polski. Autor starał się je uzupełniać w miarę pojawiania się nowych materiałów źródłowych. Wszelkie niedociągnięcia widoczne na jego mapach wynikają z chęci jak najpełniejszego wyzyskania materiałów źródłowych. Powieleły tym samym błędy poprzednich autorów. Jest to praktyka rozpowszechniona wśród twórców niderlandzkich; podobnie działał Merkator. Porównując oba wydania mapy Gerarda de Jode widzimy, że były one poddawane ocenie i były aktualizowane. Dowodem na to jest wykorzystanie mapy Prus Kaspra Hennebergera. Ona to stała się podstawą przedstawień kartograficznych tego obszaru. Owe osiągnięcie zostało wykorzystane do uzupełnienia kolejnego opracowania atlasu, nie tylko poprzez załączenie kolejnej, aktualnej mapy, lecz przez wykorzystanie jej do poprawienia rysunku ziem na mapie generalnej. Nie czynił tego Abraham Orteliusz, opierając się na dawnych mapach. W kolejnym opracowaniu mapy Polski, z wizerunkami polskich królów, widoczne są uzupełnienia i poprawki treści, na podstawie tego samego materiału źródłowego, tzn. mapy Grodeckiego. W pracach Gerarda de Jode w przypadku opracowania ziem polskich widzimy zaangażowanie i chęć ulepszania własnego warsztatu pracy.

³¹ J. Tazbir, *Stefan Batory*, w: *Poczet królów i książąt polskich*, Warszawa 1980, s. 353–361.

³² W. Kret, *Katalog*, s. 129, wg Niewodniczańskiego w 1560; por. *Imago Poloniae*, t. 2, s. 162.

³³ W. Kret, *Katalog*, nr 61 EHC, s. 48–49, *Imago Poloniae*, t. 2, K74/2, s. 162–163 (zmniejszona reprodukcja).

³⁴ Por. K. Kret, *Katalog*, poz. 49 EHC, s. 43–44, 50 EHC, s. 44–45, 61 EHC, s. 48–49, zob. *Imago Poloniae*, t. 2, poz. K74/1 i K74/2, s. 161–163. Pojęcie „stanu” wprowadził Tomasz Niewodniczański, znany kolekcjoner map, określając go jako różniące się niewielkimi szczegółami w treści odbitki drzeworytów i miedziorytów wykonane z tych samych płyt; por. *Imago Poloniae*, t. 1, s. 27.

Literatura

- Buczek K., 1963, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*. Wrocław.
- Buczek K., 1933, *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*. „Wiad. Służby Geogr.” nr 2, s. 69–121.
- Dzikowski M., 1940, *Katalog atlasów Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie ze szczególnym uwzględnieniem zbioru J. Lelewela i map Polski*. Wilno.
- Imago Poloniae. Dawna Rzeczpospolita na mapach, dokumentach i starodrukach w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego*. 2002, t. II, Warszawa.
- Jäger E., 1982, *Prussia-Karten 1542–1810*. Stuttgart.
- Koeman C., 1969, *Atlantes Neerlandici. Bibliography of terrestrial (...)*, vol. II. Amsterdam.
- Kret W., 1978, *Katalog dawnych map Rzeczypospolitej Polskiej w Kolekcji Emeryka Hutten Czapskiego i w innych zbiorach*, t. I, *Mapy XV–XVI wieku*. Wrocław.
- Kublin L., Majewska B., Tomaszewska M., 1987, *Mapy ziem polskich kartografów niderlandzkich XVI i XVII w.* „Studia i Materiały z Historii Kartografii” T. 7, Warszawa.
- Sirko M., 1999, *Zarys historii kartografii*. Lublin.
- Skelton R.A., 1965, *Bibliographical note*. W: G. de Jode, *Speculum Orbis Terrarum*. Antwerpen 1578 (faksymile Amsterdam 1965).
- Szaflarski J., 1965, *Zarys kartografii*. wyd. II, Warszawa.
- Tazbir J., 1980, *Stefan Batory*. W: *Poczet królów i książąt polskich*. Warszawa, s. 353–361.
- Wytyczak R., 1998, *Śląsk w dawnej kartografii. Obraz Śląska na mapach XVI–XVIII wieku w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu*. Wrocław.

Recenzował prof. dr hab.
Stanisław Alexandrowicz

Remarks on map dating – maps of Poland by Gerard de Jode from the second half of the 16th century

Summary

Key words: Gerard de Jode, maps of Poland from the 16th century, distortion grid, synoptic chart, hydrographic network, map dating, map filiation

The article analyzes the contents of maps of Poland published by Gerard de Jode, one of the three famous atlas publishers of the 16th century. Three methods of contents analysis were applied: graphic – distortion grid, comparative – hydrographic contents were analyzed and linguistic – filiation relations of particular maps were established with the use of synoptic charts.

Until now the map dated 1576, with a visage of king Stefan Batory was considered to be the first map of Poland published by Gerard de Jode. The second was presumably published in Gerard de Jode's first atlas *Speculum Orbis Terrarum* of 1578. The third was to be the map with a visage of king Sigismund III Vasa in his third atlas, published posthumously in 1593.

The conducted research, based mainly on the analysis of water network – rivers, lakes and the Baltic

coastline, established, that the first map was actually published in the atlas of 1578 (the area of Prussia was drawn basing on the map of Prussia by Heinrich Zell, edited by Abraham Ortelius, 1570). The map published second was dated 1576, which marks the beginning of the reign of king Stefan Batory (whose visage was placed on the map). This is evident in the contents of the map in the area of Prussia, which is characteristic for the map of Prussia by Kasper Henneberger of 1576. It can be assumed that it was published between 1578 and 1586 (death of king Stefan Batory). The third of Gerard de Jode's maps is the map of Poland published in the atlas of 1593, with the same contents, but with a visage of a new king, Sigismund III Vasa.

Unlike his competitor, publisher Abraham Ortelius, Gerard de Jode introduced numerous updates to his maps using the most recent sources available at the time. Abraham Ortelius added new maps to his atlases, but did not update the already existing ones.

Translated by M. Horodyski

Замечания относительно датирования карт Польши Герарда де Иоде второй половины XVI века

Резюме

В статье проведён анализ содержания карт Польши, изданных Герардом де Иоде, одним из трёх известных издателей атласов XVI века. Во время

исследований были использованы три метода анализа содержания: графический – сетка искажений, сравнительный – анализу было поддано гидро-

графическое содержание и лингвистический метод – с помощью синонимических таблиц установлены филиационные зависимости отдельных карт.

До сих пор за наиболее раннюю карту Польши, изданную Герардом де Иоде, считалась карта, датированная 1576 годом, с изображением короля Стефана Батория. Как вторую Герард де Иоде как будто бы издал карту, помещённую в его первом атласе *Speculum Orbis Terrarum* 1578 года. Третьей должна была быть карта с изображением короля Сигизмунда III Вазы, помещённая в его втором атласе, изданном после смерти в 1593 году.

На основе исследований, принимая во внимание особенно картину поверхностных вод – рек, озёр и береговую линию Балтики – установлено, что первой была издана карта Польши, происшедшая из атласа 1578 г., (территория Пруссии была вычерчена на основе карты Пруссии Гаинриха Целля, под редакцией Авраама Ортелия 1570 г.), а второй

издано карту с датой 1576 г., которая определяет начало господства Стефана Батория (его изображение помещено на карте). Указывает на это содержание карты на территории Пруссии, характерное для карты Гаспра Геннебергера 1576 г. Следует считать, что она была издана после 1578 года, но до 1586 г. (кончина Стефана Батория). Третьей картой Герарда де Иоде является карта Польши помещённая в атласе 1593 г., с тем же самым содержанием, что и предыдущая, но с изменённым портретом господствующего короля. Помещено на ней изображение короля Сигизмунда III Вазы.

Герард де Иоде, в противовес своему сопернику на издательском рынке, каким являлся Авраам Ортелий, в содержание карт вводил многочисленные дополнения, приобретая с этой целью самые актуальные исходные материалы у Авраама Ортелия свои атласы пополнял лишь новыми картами, без ввода дополнений на более ранних картах.

Перевод Р. Толстикова

